

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО МАСОВИХ ВИСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ У КІНЦІ 20-Х- НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

ПАЩЕНКО Д.А. - аспірант кафедри теорії права та держави Університету державної фіскальної служби України

УДК 340:323.281

В статті проаналізовані репресивні заходи радянської влади щодо масових виселень в Україні. Освітлено види виселень по судовим рішенням і нормативно-правові документи, що стосуються механізму застосування цих репресій.

Ключевые слова: Кримінальний кодекс, адміністративно-територіальні одиниці, репресії, нормативно-правова база.

Постановка проблеми

Проблема масових виселень в Україні у кінці 20-х- на початку 30-х рр. ХХ ст. актуальна з декількох причин. По-перше, ґрунтовний аналіз відповідних нормативних документів і матеріалів надає можливість простежити репресивні заходи радянського уряду і комуністичної партії Радянського Союзу щодо масових виселень в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. По-друге, звернення до історичного досвіду, вивчення та засвоєння уроків минулого, в тому числі і практики ізоляційних заходів у місцевостях, що отримали статус режимних, як і аналіз відповідної регламентної правової бази, сприятиме уникненню можливих помилок у цій складній справі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковій літературі важко знайти чисельні документи про репресивні заходи радянської влади щодо масових виселень в Україні, які розповсюджувалися на громадян Радянського Союзу. Окремі фрагмен-

тарні згадки зустрічаються у дослідженнях, присвячених історико-правовим аспектам процесу паспортизації у СРСР, проблемам функціонування певних адміністративно-правових режимів. Крім того, у деяких наукових розвідках вказана проблема побіжно обкреслюється у контексті аналізу діяльності тоталітарної системи. Саме тому ця проблема не знайшла належного висвітлення.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є висвітлення репресивних заходів радянської влади щодо масових виселень в Україні у кінці 20-х- на початку 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наприкінці 20-х початку 30-х рр. ХХ ст. радянська влада виконуючи політику уряду і комуністичної партії Радянського Союзу здійснювала заборонно-обмежувальні заходи стосовно різних категорій громадян, визнаних державою соціально небезпечними.

Подолання хлібозаготівельної кризи, курс на суцільну колективізацію села супроводжувалися так званім розкуркуленням, здійснюваним надзвичайними методами.

Не вдаючись до аналізу всіх передумов та нюансів розгортання масштабних акцій проти селянства, слід підкреслити, що вони були не спонтанними, а добре підготовленими й централізованими і, як наслідок, були започатковані не тільки на території радянської Росії, а й в УСРР.

5 липня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло Постанову про складання списків господарств на «виселення». Пізніше, упродовж літа-осені того ж року, республіканські партійні органи неодноразово обговорювали питання щодо «виселення за межі України куркульських та поміщицьких родин»[1, арк. 20, 116].

30 січня 1930 р. був затверджений проект постанови «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Усі, хто підлягав розкуркуленню, в тому числі й члени селянських родин, поділялися на три категорії. Міцних господарів, віднесених до першої (52 тис. дворів), очікували арешти, заслання до таборів і навіть розстріл, а їхніх родичів – депортації, родини другої категорії (112 тис. господарств) – також заслання у віддалені місцевості СРСР і третьої – видалення із власних домівок і розселення за межами своїх сіл. Критерії цієї стратифікації були дуже розмиті, що створювало підґрунтя для свавілля каральних органів, яким доручалося реалізовувати ці заходи.

Суттєвим доповненням до цього документа стала інша постанова ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи зі зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством», яка конкретизувала заходи щодо селян, віднесених до третьої категорії. Зокрема, в ній надавалося безпрецедентне право місцевим органам влади – крайовим (обласним) виконавчим комітетам – застосовувати всі «необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх з меж окремих районів і країв (областей)»[2, с.360].

Крім того, вказана постанова надавала крайовим (обласним) виконавчим комітетам право застосовувати у цих місцевостях всі «необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх з меж окремих районів і країв (областей)». У такий спосіб уперше було «узаконене» масове позасудове покарання членів селянських родин, зокрема і шляхом примусового видалення з власних домівок.

4 лютого 1930 р. вищий законодавчий та виконавчий органи СРСР видали відповідну секретну інструкцію[3, с.174], у якій визначалась обов'язкова кількість «куркулів», які мали бути виселені: 3–5% від загальної кількості селянських господарств у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Диференціювання селянських родин віддавалося на розсуд місцевих активістів, об'єднаних у бідняцько-наймитських комітетах, функції яких взагалі не були чітко виписані.

Порядок розселення селянських господарств третьої категорії мали встановлювати окрвиконкоми. Утім, процедури, виписаної в документах, на місцях мало хто дотримувався. Здебільшого перший етап репресій селянських родин здійснювався силами місцевого партійного, комсомольського та комнезамівського активу. Завжди відбувалася конфіскація, а також виселення усіх без винятку членів хліборобської родини з помешкання.

Серед усіх репресованих селян більшість становили ті, які виселялися за межі села: по СРСР 400–450 тис. родин (близько 2 млн. селян), починаючи від квітня 1930 р., були виселені за так званою «третьою категорією»[4, с. 154]. Їх розселяли в межах району або сільради на нових позаколгоспних землях, у так званих «виселках».

За облаштування селян з третьої категорії, переселених у межах однієї місцевості, зазвичай відповідала тамтешня адміністрація. Крайові та обласні органи самі розробляли положення про спеціальні селища «куркулів», принципи функціонування землеробської общини (артілі), їх права та обов'язки. Крім того, до справи облаштування селянських родин третьої категорії долучився Наркомзем УСРР, який 21 листопада 1930 р. підготував спеціальний обіжник із цього питання. У ньому дублювалася більшість приписів щодо «переселенських виселків», а також чітко зазначалося, що селян треба наділяти землею «за мінімальними споживчими нормами» на відокремлених ділянках, на найдалших і незручних для сільськогосподарського використання зем-

лях, розрахованих на спільне проживання 10–20 господарств[5, с.248].

Уже на початку 1931 р. після короткої паузи тоталітарний режим пішов на друге коло масових примусових виселень. Радянська держава у лютому надала крайовим та обласним виконкомом, урядам союзних і автономних республік право виселення селянських родин із меж районів суцільної колективізації. Відтепер внутрішньокрайові переселення скасовувалися не лише для другої, а й для третьої категорій селянських родин. Тим, кому до часу «пощастило» обмежитися видаленням за межі села, згодом довелося виїжджати у віддалені місцевості СРСР[6, с. 107].

Отже, до під час проведення колективізації право застосовувати режимно-обмежувальні заходи до селян надавалося не лише спеціальним судовим чи позасудовим органам, а й місцевій адміністрації, що свідчило про перетворення цих заходів у повсякденну каральну практику.

Як уже зазначалося, наприкінці 20-х – початку 30-х років із розширенням масштабів репресій та кола суб'єктів відбувалася подальша еволюція законодавства та удосконалення практики позасудових репресій.

4 листопада 1929 р. ОДПУ прийняло наказ щодо міст і місцевостей, у яких заборонялося проживання особам, висланим в адміністративному порядку. Це були так звані «мінус 6 пунктів», визначених наказом ОДПУ № 172 ще у 1924 р., а також території областей та воєнних округів: 1) Москва і Московська область, 2) Ленінград і Ленінградська область, 3) Ростов-на Дону і Північно-Кавказький край, 4) Харків і Харківський округ, 5) Київ і Київський округ і 6) Одеса і Одеський округ з заборонаю, окрім того, проживання в залежності від певної примітки в постанові Особливої наради[7].

10 січня 1930 р. була ухвалена постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про вислання та заслання, що застосовується за судовими вироками». Визначалися два види вислання за судовим вироком: а) видалення тільки з однієї місцевості і б) кваліфіковане (із заборонаю проживання в певних місцевостях, визначених у спеціальному переліку) і два

види заслання (просте і в поєднанні з примусовими роботами). Якщо максимальний строк судового вислання обмежувався 5 роками, то строк заслання міг тривати до 10 років.

Звичайне вислання (п. «а») могло застосовуватися як основна міра «соціального захисту» у разі засудження за будь-який злочин, що за чинним Кримінальним кодексом передбачав санкцію у вигляді позбавлення волі на строк до одного року. Таке покарання призначалося у випадку, коли суд визнає, що «з метою охорони громадського порядку та відповідного впливу на засудженого, доцільним і достатнім стане його усунення із середовища, в якому він перебував».

Як додаткова міра, виселення на строк від одного року могло застосовуватися судом на підставі ст. 23 Кримінального кодексу РСФРР (ст. 21 КК УСРР). При цьому суд забороняв засудженому проживання на території певного округу, автономної області чи автономної республіки, яка не мала окружного поділу. Від суду залежало, чи забороняти, чи ні особі, яка висилалася, проживання в окремих місцевостях за особливим списком (режимні місцевості) НКВС РСФРР за погодженням з НКЮ РСФРР.

Виконання вироку про вислання здійснювалося через місцевий адміністративний орган, якому суд надсилав копію вироку. Від засудженого при оголошенні вироку відбиралася підписка про те, що він зобов'язується виїхати з місцевості, проживання в якій йому заборонено, у тижневий термін після набрання вироком законної сили і не повертатися до неї упродовж визначеного вироком строку. Висланий мав право проживати за своїми особистими документами у всіх інших місцевостях на свій розсуд й там не підлягав будь-яким видам реєстрації та нагляду.

У разі засудження до вислання із заборонаю проживання в окремих місцевостях також відбиралася підписка-зобов'язання не повертатися туди упродовж всього строку покарання. У разі порушення такої підписки, а також проживання в заборонених місцевостях, винні підлягали переслідуванню за 1 ч. ст. 82 Кримінального кодексу РСФРР (ст. 78 КК УСРР), причому визначена судом

за цією статтею міра «соціального захисту» в термін вислання не зараховувалася. З моменту виходу цієї постанови всі раніше видані інструкції про порядок вислання та засланя за судовим вироком скасовувалися[8, с.79-82].

На виконання постанови про вислання за судовим вироком наказом ОДПУ № 19/10 від 11 січня 1930 р. на місця доводилася інструкція щодо механізму застосування цієї репресії, ухваленої рішенням позасудового органу – Особливої наради при ОДПУ відповідно до ст. «Положення про права ОДПУ у частині вислання та засланя» (див. наказ № 172 от 2 квітня 1924 р.). У перших двох пунктах «а» і «б», як і в постанові ВЦВК і РНК РСФРР, подавалося роз'яснення змісту та процедури таких видів адміністративного покарання, як вислання з певної місцевості з наступною забороною проживання там і у деяких інших місцевостях, але вже на строк до трьох років. Передусім зазначалося, що це слід розуміти як видалення з тієї місцевості, де проживала особа, яка висилалася, із забороною проживати там на строк до трьох років. Далі доволі плутано викладалася процедура виконання, яку слід було розуміти наступним чином: а) особу, стосовно якої було ухвалене відповідне рішення, змушували підписати заздалегідь підготовлене для неї «зобов'язання», як правило, упродовж тижня виїхати з тієї місцевості, де їй було заборонено проживати. Окремою ремаркою підкреслювалося, що цей термін може бути скорочений до одного дня. Зокрема, зазначалося: «Ніякими іншими правовими обмеженнями, так само як і обмеженнями вільного пересування і проживання поза забороненою місцевістю, вислана особа не підлягає». На відміну від згаданих осіб, іншої категорії примусово видалених, про яку йшлося нижче в Інструкції у пункті «б», окрім місцевості, звідки вона була виселена, заборонялося проживати у низці населених пунктів, перелічених у додатку до документа. Такий захід, як адмінвислання, мав два види: а) вислання із забороною проживання у шести населених пунктах («мінус б») і понад це – із забороною проживання в прикордонних округах (губерніях) або без такого; б) вислання з місцевостей відповідно п. «а» і «б»,

але з прикріпленням до певного населеного пункту на термін до 3-х років[9].

Для осіб, згаданих у п. «а» та «б», не передбачалося відповідного контролю з боку ОДПУ – ні т.зв. «гласного контролю», ані «агентурного спостереження». З'являтися на регулярну реєстрацію зобов'язувалися тільки ті, хто вислався з прикріпленням до певної місцевості, або засилався у віддаленні райони СРСР.

На порушників цієї відомчої директиви про адміністративне покарання, так само як і у випадку судового вироку, очікувала вже кримінальна відповідальність. У додатку подавалися списки місцевостей, де заборонялося проживання тим, хто був видалений з обмеженням в'їзду до певних місцевостей (як загальносоюзних, так і по окремих республіках): Московська, Ленінградська області, Північнокавказький край і Дагестан, Харківський, Київський та Одеський військові округи; по РСФРР – додатково всі прикордонні округи та всі центральні округи областей, країв і автономних республік, по БСРР – територія Білоруського військового округу, по Туркменській СРР – мм. Ашхабад, Кирки, Мерв та їх округи; а також вся територія Української, Узбецької, Таджикицької СРР і Каракалпацька АСРР[9].

На тлі посилення репресивної складової, на перший погляд, дещо дивно виглядали заяви влади про пом'якшення дискримінаційних заходів. 22 березня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР видали постанову «Про усунення порушень виборчого законодавства Союзу РСР». ЦВК союзних республік запропоновано негайно створити спеціальні комісії для встановлення випадків неправильного позбавлення громадян виборчих прав та протиправного застосування додаткових обмежень у формі виселення з міст[10]. Насправді ці кроки мали декларативний характер і практично не вплинули на загальне репресивне спрямування політики радянської влади.

У період 1929 р. – на початку 1932 р. здійснювалися заходи з «очищення прикордонної смуги шляхом видалення звідти «непевних» та «підозрілих» категорій осіб.

У протоколі засідання Президії ЦВК СРСР від 17 липня 1929 р. зафіксовано:

«Доповнити ст. 13 положення про охорону державних кордонів СРСР приміткою такого змісту: «Особи, які в'їхали й поселилися в межах 7 ½ км смуги СРСР без спеціальних на те дозволів, підлягають видаленню з меж вказаної прикордонної смуги органами ОДПУ в адміністративному порядку»[11, арк. 94-98].

З прикордонних районів масово виселяли ті категорії місцевих мешканців, яких радянські власті вважали «неблагонадійними» чи «шкідливими». За даними вітчизняного дослідника І.Винниченка, прикордонні загони на території УСРР упродовж 1930 р. вилучили з прикордонної смуги 4906 осіб, серед яких значну кількість становив «куркульський елемент»[12, с. 24].

З 22 квітня 1931 р. особи, хоча б раз вислані з прикордонних районів, назавжди втрачали своє право на постійне проживання в них без відповідного попереднього дозволу ОДПУ навіть у тому випадку, якщо термін виселення вичерпався. Це дискримінаційне обмеження того дня було зафіксоване у наказі ОДПУ № 196/120 «Про заборону в'їзду у прикордонні райони тимчасово і на постійне проживання всім [раніше] висланим в адміністративному порядку». Вказана категорія громадян у разі порушення цього припису виселялася у примусовому порядку упродовж 10 днів[11, арк. 97].

13 грудня 1931 р. була ухвалена постанова РНК СРСР, відповідно до якої упродовж наступного півріччя передбачалося здійснити чергове «очищення» прикордонної смуги від «куркульських, антирадянських, ворожих та соціально-чужих елементів», зокрема й на ділянці, що межувала з Польщею. Замість видалених осіб наказувалося заселити цю місцевість «надійними, перевіреними та нейтральними елементами», здійснюючи при цьому ретельний контроль, аби до новостворених колгоспів не «проникли антирадянські елементи»[11, арк. 94]. На виконання союзної постанови РНК УСРР 15 січня 1932 р. відреагував своєю ухвалою «Про господарське та політичне зміцнення прикордонної смуги», у якій конкретизував зону проведення відповідних заходів: «у всіх районах першої зони і додатково – у найбільш засмічених і важливих у політичному від-

ношенні наступних 10 районах другої зони: Н[овоград]-Волинському, Мархлевському Шепетівському, Антонинському, Красилівському, Проскурівському, Дунаєвському, Китайгородському, Томашпільському, Бирзувському»[11, арк.95].

Ці та інші рішення, як і практичні заходи радянської влади, чітко вказували на її наміри у справі санації особливої зони у радянському прикордонні. Втім керівництво держави намагалося не лише означені, а й інші місцевості «очистити» від осіб, які позиціонувалися, як політичні опоненти.

Карально-репресивні органи стали слухняним знаряддям втілення цього курсу, створюючи відомчі інструкції, які регламентували виконання політичних рішень і в юридичному ключі прописували ці заходи. У цей час відбулося унормування, розширення режимних місцевостей, зокрема і заборонених для проживання виселених й деяких інших категорій осіб.

Іманентною ознакою цього та пізнішого періодів розвитку радянського права, зокрема і у сфері застосування інституту видалення/визнання як у судовому, так і позасудовому порядку, стало впровадження принципу об'єктивного ставлення у провину, за яким кримінальна відповідальність або позасудове покарання у вигляді вислання обгрунтовувалося не реальною провинною тієї чи іншої особи, а суб'єктивною оцінкою, надуманою мотивацією – «причетністю до злочинного середовища», міркуваннями «політичної доцільності».

Окрім цього, більшовицький режим вдався до репресивних заходів у вигляді вислання великої кількості селян за межі своїх сіл, що взагалі не підпадало ані під судову форму покарання, ні аналогічні заходи, які у протиправний спосіб застосовувалися в адміністративному порядку. Слід наголосити, що дотепер ані історики, ні юристи не знайшли належного визначення, яке б вписувало цю практику в існуючу юридичну (більшовицьку) систему.

Втім, сталінський режим вважав і ці заходи недостатньо ефективними у справі глобального очищення суспільства від дійсних та уявних політичних опонентів. Тому на рубежі 20–30-х років тривала підготовка до

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано репресивні заходи радянської влади щодо масових виселень в Україні. Висвітлені різновиди виселень згідно судового вироку та нормативно-правові документи щодо механізму застосування цих репресій

Ключові слова: Кримінальний кодекс, адміністративно-територіальні одиниці, репресії, нормативно-правова база.

SUMMARY

In the article the repressive measures of sovietpower are analysed in relation to mass evictions in Ukraine. The lighted up varieties of evictions in obedience to a judicial sentence and normatively-legal documents are in relation to the mechanism of application of these repressions

Keywords: Kriminalny Code administrativno-territorialni odinitsi, represii, legal and regulatory framework.

радикальніших й масштабніших новацій у цій справі, зокрема створення надійних перешкод для вільного пересування в межах країни, режимних обмежень через запровадження паспортної системи.

Висновки

Таким чином, на підставі аналізу наукової літератури та архівних джерел проаналізовано репресивні заходи радянської влади щодо масових виселень в Україні. Висвітлено різновиди виселень згідно із судовим вироком та нормативно-правові документи щодо механізму застосування цих заходів. Крім того, доведено, що вивчення та засвоєння уроків минулого, в тому числі і практики ізоляційних заходів у місцевостях, що отримали статус режимних, сприятиме уникненню де яких помилок у цій складній на сьогодні справі.

Література

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7.

2. Кульчицький С. В. Суцільна колективізація українського села // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки [Текст] : наукове видання / Ред. В.А. Смолій. - К. : Наук. думка, 2003. - 888 с.

3. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Док. и материалы: В 5 т. / Гл. ред. совет: Данилов В., Маннинг В., Виола Л. и др.; Сост.: Ивницкий Н. (отв.), Кудюкина М., Хандурин Е. и др. М. : РОССПЭН, 2000. – Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 927 с.

4. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 1996. – 294, [1] с., [4] л. : ил.

5. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : Збірник документів і матеріалів / НАН України. Інститут історії України / [Упор. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна / Редкол. С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1992. – 732 с.

6. Вронська Тамара. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.) / Тамара Вронская. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.: іл.

7. Зима В.Ф. Человек и власть в СССР в 1920-1930-е годы: политика репрессий / В.Ф. Зима. – М.: Ин-тут истории, 2010. – 238 с.

8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР. Т. 2 : 1929-1939 гг. М., 1959. 496 с.

9. Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности // Демоскоп. – № 651 – 652 24 августа - 6 сентября 2015 г. // <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

10. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1930. – № 19. – Ст. 212.

11. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27 (1951 р.). – Спр. 5.

12. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.